

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Христина Ткач

●

ТРАДИЦІЙНІ РОДИЛЬНІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У даній статті на основі аналізу польових етнографічних матеріалів Чернігівщини та наявної літератури розглянуто традиційні родильні звичаї та обряди українців Полісся кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Поданий опис системи звичаїв та заборон в передродовий період, власне родильних обрядів, післяпологових обрядів та звичаїв.

Ключові слова: табу, оберіг, породілля, пуповина, перша купіль, колиска, немовля, хрестини, кума.

Народження дитини і пов'язані з цією важливою сімейною та громадською подією звичаї та обряди посідають чільне місце в системі традиційної української обрядовості. Адже Божим благословенням вважав народ народження дітей в родині. «Діти – то роса Божа», «Без гілок – не дерево, без дітей – не сім'я», «Бездітний, як дуплисте дерево: ні лика, ні дров», – говорять народні приказки та прислів'я [1]. Діти зміцнюють сім'ю, дарують радість життя, є надійною опорою на старість.

У кінці ХІХ - на поч. ХХ ст. родильний обряд насамперед із фольклорно – етнографічних позицій досліджували, зокрема В. Гнатюк, А. Дарманський, З. Кузеля, М. Сумцов, П. Чубинський, Хр. Ящуржинський, Х. Вовк та багато інших. порушена тематика широко розробляється в сучасній українській етнологічній науці. Згадаймо з цього приводу праці Н. Гаврилюк «Картографування явищ духовної культури» (1981 р.), В. Борисенко «Обряди і звичаї в українській родині» (2000 р.), О. Боряк «Баба – повитуха в культурно – історичній традиції українців: між профанним і сакральним» (2009 р.).

Родильна обрядовість Полісся, що є складовою сімейної обрядовості, зберегла чимало архаїчних рис і на початку ХХ століття. Це знання далекої минувшини, де об'єдналися дохристиянські та християнські елементи, утворивши складний синкретичний комплекс понять та символів, обрядодій, дотримання яких мало б забезпечити дитині здоров'я та щастя [2].

Обряди та звичаї, що пов'язані з народженням дитини, можна умовно поділити на три цикли: система звичаїв та заборон в передродовий період, власне родильні обряди, післяпологові обряди та звичаї. Відомий етнограф Д.К. Зеленін виділяє в родильній обрядовості такі три складові частини: звичаї та обряди, пов'язані з вагітністю та пологами; обряди прийняття новонародженого в родину, громаду; обряди очищення [3].

Комплекс звичаїв та заборон у передродовий період спрямований на створення спокійного психологічного середовища, умов для нормального протікання вагітності та доброго самопочуття жінки. Система заборон в етнографічній літературі відома під назвою табу або табуації. Табуїтивні заборони ніколи не супроводжувалися

© Ткач Христина Михайлівна – науковий співробітник НДВ «Полісся, Полтавщини та Слобожанщина» Національного музею народної архітектури та побуту України

відповідними поясненнями їхньої необхідності. Для того щоб слідувати заборонам табу, людині достатньо було відчуття страху перед порушенням заборон [4].

Вагітній жінці не можна: переїдати, бо дитина все життя буде голодною (не нагодуєш), гризти, жувати під час ходи, бо дитя завжди кричатиме, не можна по-тайки їсти, бо дитина буде ненажерою; не можна брехати, красти, сваритися, бо це негативно позначиться на вдачі дитини; не можна дивитися на плазунів, бити тварин ногами, зокрема kota і собаку, які в народних віруваннях пов'язані з демонічними силами, і вважалося, що в такому разі дитина буде волохатою; не можна прясти, шити й вишивати по п'ятницях і святах (дитина народиться з віспою; щоб не «зашити» дитині очі, рот), мотати нитки, плести у свята, підперізуватися поясом (дитина може обкрутитися пуповиною); ходити на похорони, дивитися на мерця (дитина «замре» в утробі, матиме обличчя «як у мерця»), не можна ходити по грядках, де ростуть огірки і гарбузи (щоб немовля не задушилось у пуповині), не можна нічого різати круглого на Головосіка (11 вересня), бо дитина загине від ножа (сокири) [5]; заборонялося стригти волосся; зупинятися на порозі, воротях, перехрестях чи роздоріжжях, що є сакральними межами між світами [6].

Слід зазначити, що велика кількість повір'їв, оберегів, що регламентували поведінку вагітної, ставлення до неї інших людей ґрунтувалися переважно на народному досвіді та раціональних знаннях народної медицини, розумінні фізіологічно-психологічного стану жінки під час вагітності. Наші пращури добре розуміли, що здоров'я і характер дитини закладаються вже в утробі матері. Так, вагітній жінці було заборонено переступати через поріг, тварин, через колючі та гострі предмети, оглоблі, загорожу («..єслі ідеш, – да загорожено проволкой.., щоб скот не переступав – не можна, ...бо буде пуповиною обмотане дитя..» [7]); білити і фарбувати оселю; була поширена заборона на вживання певних продуктів (хріну, перцю, гірчиці) та напоїв (алкогольних, настоїв та відварів материнки, шавлії, оману високого, полину гіркою); радили уникати поганих вражень та зустрічей з каліками, негарними, сліпими, хворими, щоб це не вплинуло на фізичний розвиток плоду, і, навпаки, необхідно відвідувати місця, де кругом краса, щоб майбутня дитина була гарна [8]. Оберегом від нервових потрясінь була заборона дивитися на пожежу, якщо ж вагітна злякається і доторкнеться до свого тіла, то, вважалося, у дитини на тому місці буде родима пляма. Взагалі старалися якнайдовше приховувати вагітність від сторонніх, щоб не зурочили і не важко було народжувати [7].

Регламентувалося і ставлення оточуючих до вагітної. Звичай не велів відмовляти такій жінці, коли вона просить допомоги чи позичити, не годилося відмовляти в проханні про їжу, особливо в фруктах чи овочах. Вважалося, що то просить майбутня дитина, яка перебуває в лоні матері. Якщо господар пошкодує – то городину і садовину з'їсть гусінь. Якщо це стосується тканин чи одягу, яких забажала вагітна жінка, то останніх з'їсть міль. Заборонялося також з вагітної брати гроші, коли мова йшла про десяток яєць, глечик молока, склянку меду тощо. Також оточуючі намагалися фізично не навантажувати майбутню маму, перебирали на себе важку роботу, вагітна була також віддалена від смітників, курних шляхів, гноєсховищ, ставків з цвілою водою тощо [7,8]. «Дай, Боже, дитину, най хоч відпочину», – каже народна приказка [1].

Власне пологовий період розпочинався з запрошення баби-повитухи, яку кликав чоловік породіллі або хтось із рідні. Ще на початку ХХ ст. баба-повитуха була традиційною для кожного українського села і користувалася безмежною довірою (. вона ж в почьоте, «наша баба» називалє, як родную. [8]). Н. Гаврилюк у своїй праці «Картографування явищ духовної культури» дослідила місцеві назви родильних повитух, зокрема: баба (Чернігівська, Київська обл.), бабушка (Сумська обл.), баба-бранка (Житомирська обл.) [9]. «Родіцца – бабу зовуть» [8]. Ішла баба – повитуха до породіллі – «бабіть» – з хлібом, а бувало і з полотном («..калі спече хлібчика.. полотна із метру одріже»)[8].

Зимою жінки народжували на печі, на лежанці, в лазні. Літом – в коморі, в полі. Для того, щоб жінка легше народжувала, вдавалися до магічних дій: в хаті відчинялися всі замки, скрині, вікна, двері, розв'язували всі вузли, розпускали волосся, знімали з породіллі всі перстні, сережки, намисто. Сакральну роль виконували поріг, червоний пояс, через які переводили породіллю, піч, в яку стукала баба-повитуха для полегшення пологів. Широко застосовувалися церковні атрибути: породілля пила

святу воду, в якій обмивали ікону, обкурювали її свяченим зіллям, а коли пологи були дуже тяжкі, то рідні йшли до священика і просили відкрити Царські Врата у церкві.

Перев'язували пуповину конопляною чи лляною ниткою. Часто відсічену пуповину зберігали в скрині і давали дитині, як підросте, розв'язати («...та таде казалі, еслі развяже, то буде у його руках вся работа») [8].

Перша купіль мала не тільки гігієнічне, а символічне значення. Вода – символ життя, здоров'я, очищення. Баба-повитуха гріла воду, могла додати в неї свяченої води, покласти лікарські трави («Поставіть воду... і дитятко викупає» [7]). Скупану дитину сушили біля печі. Загортали немовля в полотняні пелюшки з материнної чи батькової сорочки, клали в колиску («люльку»), зроблену з лози, дерева або дерев'яних кілочків, оббитих мішковиною, яку підв'язували до стелі над полом. У колиску клали «солом'янички» – матрацики з соломи чи сіна, застиляли «радюжкою чи полотняною пелюшкою, а під них клали свячені трави, вербу, іконку.

Відвідування породіллі (роженіці) було невід'ємною частиною звичаїв, пов'язаних з народженням дитини. Одвідки (одведки, одвідини) породіллі мали на меті підтримати її та віддати належну шану. Йшли жінки, коли, хто мав час, гуртом, але більше – по-одному, несли їжу (найчастіше -вареники, кисіль, пироги, кашу, хліб, «налісники»), полотно на пелюшки, дитячий одяг: «...приходілі баби молодії й молодухи, приносилі, детську одягу.» [7]. На думку Н. Гаврилюк, ритуальне використання фруктових плодів та ягід є одним з універсальних явищ родильної обрядовості українців. Готували вареники з різноманітною начинкою. Ймовірніше, саме ці страви і є найдавнішою, власне обрядовою їжею на родинах в обстежених селах Полісся [9].

На Рівненському Поліссі вірили, що немовля могла нечиста сила підмінити на «одмінка» – злого духа, а тому, щоб не сталося такої жахливої події, дотримувалися звичаю не гасити світло під час годування дитини. Запалена свічка знаходилася біля немовляти до тих пір, доки його не охрестять [10].

До групи післяродових обрядових дій, які долучають дитину до роду, сім'ї і є соціалізуючими, належать хрестини і пострижини.

Хрестини – значна подія в родині («Як хрестили, то зарізали теля» [8]). Спочатку дитину охрещували в церкві, а потім влаштовували гостину. Йшли на хрестини з «вузлами»-гостинцями (вареники, кисіль, пироги, налісники), які несли в тканих лляних хустках. При виборі кумів перевага віддавалася родичам. Від кумівства не відмовляються. Існувало повір'я, що незаміжня дівчина повинна перший раз охрестити хлопчика, а хлопець – дівчинку [7,8].

На Чернігівщині кумів була одна пара: батько новонародженого брав кума із роду свого хрещеного батька, а мати куму – із роду своєї хрещеної матері. «Хрещик» купляв кум, а кума для похресника (похресниці) несла крижмо –шмат полотна, а пізніше – фабричної тканини, в яку загортали дитину в церкві при охрещенні. Якщо згодом дитина тяжко хворіла, кумів могли «закупляти», тобто брали нову куму (для дівчинки) або нового кума (для хлопчика). Це міг бути перший стрічний або хтось з рідні чи друзів. Новий кум (кума) купляли «хрещик» та подарунок і приходили в гості до хрещеника, де на нього чекала гостина [7].

Гостей частували борщем («обязательно»), локшиною (саморобною), смаженим м'ясом, млинцями, а наостанок готували кисіль («білий» – молочний, «чорний» – із сухофруктів, «красний» – з ягід) [8].

Характерною особливістю українського Полісся є вживання ритуальної «бабиної» каші, яка була переважно останньою стравою та кульмінаційним моментом хрестин. Варила кашу баба-повитуха (пізніше – «якась» баба) з пшона чи гречки з маслом та медом на молоці, а в кінці хрестин «продавала» її: пригощала кашею всіх присутніх, а в цей час носили велику таріль, на яку гості клали подарунки та гроші для новонародженого. Характерною рисою обряду хрестин є те, що в різних регіонах українського Полісся – Рівненського, Київського, Житомирського, Чернігівського – споживання «бабиної» каші супроводжувалося ритуальним биттям горщечка («...Горщок каші наварить..., а тоді як гахне об землю...»[8]. Горщик необхідно було розбити таким чином, щоб круто зварена каша не розсипалася. На думку Д. К. Зеленина, ритуальне биття горщика з-під каші на хрестинах символізувало ідею оновлення життя. Черепки з-під горщика викидали на город і очікували врожаю гарбузів [3].

Пострижини відбувалися через рік і символізували перехід дитини в інший віковий період. Хлопчика саджали на подушку чи кожух і кум, тричі перехрестивши його, вистригав своєму похресникові трохи волосся навхрест. Дівчинку, як правило, не стригли, а хрещена мати заплітала також навхрест хрещениці кіски [11]. На Чернігівщині спочатку кум чи кума вистригали волосся над чолом, потилицею, вухами, потім волосся ховали і зберігали або пускали за водою чи спалювали [8].

У зв'язку з глобалізацією, урбанізацією та асиміляцією суспільства, родильна обрядова звичаєвість зокрема, та родинні обряди загалом, зазнають незворотніх трансформативних процесів, що змінює етнобуття українців. Існування та застосування родильної обрядовості в повсякденному середовищі протягом тривалого часу мало негативну тенденцію до скорочення обряду, занепаду та втрат його складових, спостерігається спрощення та переосмислення його архаїчних і нині не зрозумілих компонентів, які все частіше набувають розважального змісту. Слід сказати, родильні обряди зберегли безліч архаїчних рис і відображають найдавніші пласти світогляду українців, адже самовідтворювались соціумом, незважаючи на релігійні чи державні установки. Їхня реконструкція, фіксація та інтерпретація дозволяють зрозуміти не тільки минуле, а й розкрити тенденційні особливості сучасності та майбутнього.

1. Плав'юк В. Українські приповідки. – Едмонтон, 1996;
2. Мандебура-Нога О. Народина: вірування, звичаї, обряди поліщуків (за експедиційними матеріалами) // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 13. – С. 47.
3. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Пер. с нем. К.Д. Цивининой. Примеч. Т.А. Бернштам, Т.В. Станюкович и К.В. Чистова. Послесл. К.В. Чистова. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 511 с.: ил. (Этнографическая библиотека).
4. Сандюк Л.О. Основи культурології. – К.: Центр учбової літератури, 2012.
5. Власні експедиційні матеріали. Записано від Міх Ольги Іванівни, 1920 р. н., с. Макошине Менського р-ну Чернігівської області.
6. Горян Г. Родина обрядовість українців (Народина) // Українська мова і література. – 2002. – №0 23–24. – С. 14
7. Власні експедиційні матеріали. Записано від Ювхименко Марії Іллівни, 1932 р. н., с. Макошине Менського р-ну, Чернігівської області.
8. Власні експедиційні матеріали. Записано від Міх Ольги Іванівни, 1920 р. н., с. Макошине Менського р-ну Чернігівської області.
9. Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев) / Н.К. Гаврилюк. – К.: Наукова думка, 1981. – 279 с.
10. Дарманський П. Обряд у житті людини. – К.: Політвидав України, 1974.
11. Борисенко В. Обряди і звичаї в українській родині // Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу. – К., 2000. – С. 101–184.
12. Боряк Олена. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним/Олена Боряк. – К.: Ін-т мист-ва, фольк-ки та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, 2009.

В данной статье на основе анализа полевых этнографических материалов Черниговщины и имеющейся литературы рассмотрены традиционные родильные обычаи и обряды украинского Полесья кон. XIX - нач. XX вв. Описаны система обычаев и запретов в предродовой период, собственно родильные обряды, послеродовые обряды и обычаи.

Ключевые слова: табу, оберег, рожениця, пуповина, первая купель, колыбель, ребенок, крестины, кума.

In the article there are some traditional maternity customs and rituals of Polissya from the end of XIX to the beginning of XX centuries based on the ethnographic materials of Chernigiv and the available literature. The description of the custom and prohibition system in the prenatal period is given there, such as maternity rituals and postpartum customs.

Keywords: taboo, amulets, a woman in labor (a new mother), the umbilical cord, the first bathing, cradle, baptismal.